

Daiva ATKOČAITYTĖ

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

DVIBALSIŲ IR MIŠRIŲJŲ DVIGARSIŲ PRIEGAIDĖS ERŽVILKO ŠNEKTOJE: KIEKYBĖ IR SPEKTRAI

1. Pietų žemaičių raseiniškių dvigarsių priegaidės, jų distribucija ir akustinė charakteristika kol kas nėra išsamiau ištirta ir aprašyta. Ypač maža duomenų iš pietinio tarmės pakraščio, kur yra tiriamoji Ežvilko šnekta. Ir monografių, ir apžvalginių darbų autorai paprastai remiasi empiriniais stebėjimais, kurie ne visada būna tikslūs ir tik apytikriai gali nusakyti akustinius priegaidės požymius. Darbų, kur būtų eksperimentiškai ištirtos atskirų šnekų ar visos tarmės priegaidės, visai nėra, be to, niekur nekalbama, kuo raseiniškių priegaidės artimos kitų žemaičių atitinkamoms priegaidėms, o kuo panašesnės į bendrinės kalbos priegaidės. Šiame straipsnyje kaip tik ir bandoma instrumentine analize pagrįsti dviejų priegaidžių – tvirtapradės ir tēstinės – skyrimą dvigarsiųose, nustatyti svarbesnius skiriamuosius požymius ir palyginti juos su artimesniu žemaičių tarmių ir bendrinės kalbos atitinkamais tyrimais¹.

2. Nors raseiniškių tarmėje įprasta skirti tvirtapradę ir tēstinę priegaidės, kartais tarmės tyrėjai vartoja ir kitus terminus. Pavyzdžiui, M. Slušinskaitė akūtinę priegaidę Lomių šnektoje vadina staiginiu akūtu, kuris esas panašus į bendrinės kalbos tvirtapradę priegaidę, nors aiškaus nusakymo, kuo ši priegaidė skirtusi nuo bendrinės kalbos priegaidės, nėra (Slušinskaitė 1981: 20). Z. Zinkevičius irgi nevartoja tvirtapradės priegaidės termino. Jo nuomone, pietrytiname žemaičių pakraštyje (taigi ir Ežvilko šnektoje) žemaičių laužtinė priegaidė pereinanti į aukštaičių stumtinę. Pabrėžiamai tarant žodį, stumtinę virstanti tikra laužtine (Zinkevičius 1966: 35).

Cirkumflekso kilmės tēstinė priegaidė labiau skiriasi nuo bendrinės kalbos atitinkmens: įprasta manyti, kad jos spūdis padalinamas abiem dvigarsio dėmenims. Bet nors ši priegaidė būdinga visam raseiniškių plotui, V. Tamošaitytė-Jokubauskienė aprašinėdama Pagramančio šneką vartoja tvirtagalės priegaidės terminą (Tamošaitytė-Jokubauskienė 1974: 27). Lieka neaišku, ar taip čia

¹ Šiame darbe daugiausia bus lyginama su artimiausios pietų žemaičių varniškių tarmės (Bagvilaitė 1975; Bukantis 1984), šiaurės žemaičių (Girdenis 1974) ir bendrinės kalbos (Pakerys 1968; Pakerys ir kt. 1972; Pakerys 1974; Pakerys ir kt. 1974; Pakerys 1982) dvigarsių priegaidžių duomenimis. Remtasi ir kitų tarmių priegaidžių tyrimo metodika (Girdenis, Pupkis 1974; Kosiénė 1982; Girdenis 1996).

vadinama įprasta tēstinė priegaidė (ši terminą vartojo ir P. Jonikas (Jonikas 1939: 12)), ar Pagrumančio šnektoje tariama priegaidė iš tikrujų sutampa su bendrinės kalbos tvirtagale.

Kadangi aiškios motyvacijos vartoti kokius naujus terminus nėra, šiame straipsnyje laikomasi tradicinės nuomonės, kad raseiniškių tarmėje skiriamos dvi – tvirtapradė ir tēstinė – priegaidės (plg. Grinaveckis 1973: 83; Zinkevičius 1994: 108), o kitos kartais pasitaikančios priegaidės tėra šių variantai (žr. § 3).

3. Jau empiriniai stebėjimai parodė, kad dvigarsiuose šnekta gerai skiria akūto ir cirkumflekso kilmės priegaidžių opoziciją, pvz.: *lā.uk* ‘láuk’ – *lā.ū.k* ‘laūk’, *kā.lts* ‘káltas’ – *kā.Ū.ts* ‘kałtas’.

Akūto kilmės priegaidė šnektoje yra tik tvirtapradė. Laužtinę priegaidę išgirsti galima labai retai. Ji pasirodo tik sporadiškai, dažniausiai šalutiniu kirčiu kirčiuotame skiemenyje, pvz.: *ta_tas_antrasis* | *valei jū_kl's iš_juō* || *tas tē.ī.n̄ sá.u* | *rūsas* || Ekspresyviai kalbant kartais laužtinę priegaidę gali pasigirsti ir pagrindiniu kirčiu kirčiuotame skiemenyje, pvz.: *tai_gerai padā.r̄i* | *pliešiks dá_bú.tu plieše(s) žmūonis* || *kuokė bùwa žudī.n̄i* || Šis gana retas ir ne-reguliarus tvirtapradės priegaidės variantas, dažniausiai priklausantis nuo frazės intonacijos, beveik nepasitaiko dvigarsiuose, todėl apie laužtinės priegaidės distribuciją ar akustinius požymius čia nebus kalbama.

Cirkumflekso kilmės priegaidę apibūdinti sunkiau. Kartais kamiene gana aiškiai ištariama tēstinė priegaidė, kurios spūdis išsidėstęs per abu dēmenis, bet kartais sunku nustatyti, ar pabrėžiami abu dēmenys, ar kuris vienas iš jų. Kaip pozicinis variantas absoliučioje galūnėje dažniau tariama vidurinė priegaidė, kurios spūdį linkstama koncentruoti pirmajame dēmenyje, o antrasis dēmuo smarkiai redukuojamas, pvz.: *pavā.saris* | *tetervinai šā.ū.k* || *pakrūoviem* | *ta_vištā i_tupieję gærái* || Tokiu atveju didžioji balso spūdžio dalis atitenka pirmajam dēmeniui, o antrasis ištariamas daug silpniau². Dėl šios priežasties parenkant tiriamąsias žodžių poras daugiau dėmesio kreipta į priegaidžių opoziciją šaknyje, kur aiškiai ištariamos abi priegaidės, nors visi dvibalsiai buvo tiriamai ir absoliučiose galūnėse.

Pagrindiniai tyrimo uždaviniai – nustatyti:

- 1) kaip viso dvigarsio ir atskirų jo dēmenų trukmė priklauso nuo priegaidės,
- 2) kaip su prieigaide susijusi dēmenų kokybė,
- 3) ar priklauso viso dvigarsio ir atskirų jo dēmenų trukmė nuo dēmenų kokybės.

² Toliau straipsnyje tokia vidurinė priegaidė neskiriama ir vadinama tēstine.

4. Kadangi rūpėjo dvigarsių kokybės ir kiekybės santykis su priegaidėmis, eksperimentiškai tirti tik kirčiuotieji *a*³, *e+u*, *i*, *l*, *m*, *n*, *r*. Visai neaptariamas dvibalsis *ui*, nes šnektoje jis gana retai vartojamas ir sunku rasti tinkamas eksperimentui žodžių poras, be to, šio dvibalsio priegaidės prastai skiriamos. Nekalbama čia ir apie mišriuosius dvigarsius *i*, *u+l*, *m*, *n*, *r*, nes jų pirmųjų dėmenų kokybės ir kiekybės santykis su priegaidėmis jau yra aptartas ankstesnėje publikacijoje (žr. Atkočaitytė 1997), o viso dvigarsio ir antrojo dėmens trukmės santykis su prieigaide neturėtų skirtis nuo tendencijų, kurios būdingos kitims čia ištirtiems mišriesiems dvigarsiams.

Eksperimentui paimti žodžiai, kurių kirčiuoti skiemens turi tvirtapradę arba tēstinę prieigaides. Minimališias žodžių poras įskaitė šios šnekto atstovai: du pateikėjai (vyras, g. 1932 m., ir moteris, g. 1939 m.), gyvenantys šiauriniame šnekto plote, Varlaukio kaime, ir straipsnio autorė, irgi kalbanti šia šnekta. Iš viso ištirti 148 žodžiai, ištarti konstatuojamaja intonacija.

Skaitytos šios žodžių grupės:

1) dvibalsiai: *gā.ut̄i* ‘gauti’ : *gā.ū.st̄i* ‘gaūsti’ – *buvá.u* ‘buvalau’⁴; *ká.ura kiáurą* : *k'ā.ū.le* ‘kiaūlė’ – *jā.ū.* ‘jaū’ : *ajá.u* ‘ėjaū’; *lé.ist̄i* ‘léisti’ : *sklē.ī.st̄i* ‘skleisti’ – *kvi'té.i* ‘kvietei’ : *kvi'té.ī.* ‘kviečiai’⁵; *lá.ida* ‘laido (mėto)’ : *lā.ī.da laido* – *saká.i* ‘vksm. sakai’ : *sakā.ī.* ‘dktv. sakai’;

2) mišrieji dvigarsiai: *lá.ȳks* ‘lángas’ : *lā.ȳ.ks* ‘lañkas’; *ká.lts* ‘káltas’ : *kā.ȳ.ts* ‘kałtas’; *vaiká.ms* ‘vaikáms’ : *kā.m.(p)s*⁶ ‘kañpas’; *ká.rs* ‘káras’ : *kā.ȳ.sts* ‘kařtas’; *pé.rs* ‘péras’ : *pē.ȳ.śt* ‘peřšti’; *ké.lt̄i* ‘kélti’ : *kē.ȳ.ti* ‘kełti’, *lé.mpa* ‘lémpa’ : *lē.ȳ.ts* ‘leñtas’, *lē.ȳ.ks* ‘lénkas’- *lē.ȳ.kts* ‘leñktas’.

Informantų įskaitytois žodžių poros buvo įrašytos į magnetofono juostą ir sulieastos į kompiuterio atmintį, o autorės pavyzdžiai skaityti tiesiai į kompiuterį. Akustinei analizei naudota P. Kasparaičio programa “Kalbam44”. Padarytos tiriamų dvigarsių oscilogramos, pjūvio tipo ir dinaminės spektrogramos.

Išmatuota dvigarsių bendroji ir atskirų dėmenų trukmė milisekundėmis (ms). Dvibalsių, ypatingai *au*, *ei*, abu dėmenys susilieja, be ryškesnio lūžio pereina vienas į kitą, todėl buvo sunku nustatyti šių dvibalsių dėmenų ribas ir tikslią trukmę. Mišriųjų dvigarsių duomenys patikimesni, nes jų dėmenis atskirti lengviau – ribą rodo spektrė pasikeitimas.

Spektrinės dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių pirmųjų dėmenų analizės tikslas – nustatyti, koks priegaidžių poveikis balsių kokybei. Dėmenų *a* ir *e* formančių

³ Šaknyje *au* tirtas ir po kietojo, ir po minkštojo priebalsio, nes pozicijoje [C–] pasirodo kitokios kokybės balsis '*a*' ir susidaro dvibalsis '*au*'.

⁴ Nesurasta poros, kuri galūnėje skirtusi *á.u* ir *ā.ū.*, bet šnektoje veiksmažodžių galūnių kirčiavimas nėra nuoseklus, todėl tie patys informantai tokį galūnės dvibalsį gali tarti dvejopai – vieną kartą kirčiuotą tvirtaprade prieigaide, o kitą – tēstine.

⁵ Bendrinės kalbos *-iai* atliepiantį dvibalsio pirmasis dėmuo '*a*'- žemaičių tamejė seniai supriekėjo ir virto -*e*, niekuo nesiskiriančiu nuo senojo dvibalsio *-ei* pirmojo sando.

⁶ Tarp lūpinio *m* ir dusliojo *s* esantys lūpiniai *p* ir *b* beveik visada išmetami.

dažniai nustatyti trijuose taškuose: pradžioje, viduryje ir pabaigoje. Segmentuose u ir i atlikta po vieną pjūvį, nes šie garsai trumpesni už a , e , todėl sunku rasti jų pradžią, vidurį ir pabaigą. Ypač sunku nustatyti u formantinius dažnus. Dėl to nebuvo tiriami ir sonantai.

Matavimų duomenys statistiškai apdoroti programa "Student". Apskaičiuoti šie statistiniai parametrai: a) aritmetinis vidurkis (x), b) standartinis nuokrypis (s), c) variacijos koeficientas (v), d) 95% patikumo intervalas, e) Stjūdento kriterijus (t) ir jo kritinė reikšmė (t_a)⁷. Segmentų kompaktiškumo, bemiškumo ir tonalumo indeksai apskaičiuoti A. Girdenio programa „FORMANTES.PAS”⁸.

5. Nors esama kai kurių kiekybės ir kokybės bendrybių, dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai šiame straipsnyje aptariami atskirai.

5.1. Dvibalsiai.

5.1.1. Bendrosios trukmės duomenys rodo, kad konstatuojamaja intonacija ištartų dvibalsių, kurių pirmieji dēmenys a , e , bendroji trukmė yra pastovus priegaidės požymis. Tvirtapradžiai dvibalsiai ilgesni už tēstinius santykiai 1,2 : 1. Šis skirtumas gana patikimas, nes kiekvienas tvirtapradis dvibalsis paimitas atskirai yra ilgesnis už tēstinį (žr. 1 lentelę), jų patikumo intervalai, išskyruis ei ir au (plg. $ei - 316 \div 341$ ms ir $288 \div 316$ ms; $au - 297 \div 348$ ms ir $228 \div 322$ ms)⁹, nesusikerta, o t kriterijaus reikšmės (išskyrus au) viršija kritinę 95% reikšmingumo ribą.

1 lentelė. Bendroji dvibalsių trukmė (ms)¹⁰

Dvibalsis	n	x	s	v (%)	patik. int. (95%)	$t > t_a$
$\acute{a}.i$	12	366	8,6	2,3	$355 \div 376$	$8,2 > 5,0^{**}$
$\ddot{a}.\ddot{i}$	12	324	7,5	2,3	$315 \div 333$	
$\acute{e}.i$	12	328	9,9	3,0	$316 \div 341$	$3,9 > 3,8^*$
$\ddot{e}.\ddot{i}$	12	302	1,4	3,8	$288 \div 316$	
$\acute{a}.u$	12	359	8,8	2,4	$348 \div 370$	$5,2 > 5,0^{**}$
$\ddot{a}.\ddot{u}$	12	317	15,8	5,0	$297 \div 337$	
$\acute{a}.u$	8	322	27,9	8,6	$297 \div 348$	$2,3 > 2,2$
$\ddot{a}.\ddot{u}$	8	275	44,7	16,2	$228 \div 322$	

⁷ Plačiau apie matematinės statistikos metodiką žr. Girdenis 1974; Kosienė 1982.

⁸ Skaičiavimo formules ir metodiką žr. Piotrovskis 1960.

⁹ Kadangi vidurkis skaičiuotas neprisklausomai nuo pozicijos, tokius rezultatus galėjo lemti dvibalsių sandara. Kadangi abu dēmenys yra tos pačios eilės, atvirose galūnėse antrieji šių dvigarsių dēmenys labiau asimiliuojami ir yra trumpesni negu šaknyje. Kartu trumpėja ir visas dvibalsis, todėl skaičiuojant bendrą vidurkį tokios reikšmės gerokai padidina patikumo intervalą ir mažina skyrimo tikimybę.

¹⁰ Lentelėse ** pažymėtos poros skiriasi 99,9%, o * – 99% tikimybe. Vidurkis x ir patikumo intervalo skaičiai suapvalinti iki vieneto.

Skaičiuotas bendras ir kamieno, ir galūnės dvibalsių trukmės vidurkis, nors atviroje galūnėje tēstiniai ir tvirtapradžiai dvibalsiai trumpesni negu šaknyje, nes šnektoje pastebėta tendencija siek tiek redukuoti ir kirčiuotąjį galūnės skiemeni, pvz.: *tuō dvā.ra kūmetei | ten_šī'na pjúovi|| kūr_ten prię̄.i.si | miškai didžá.usi||* Antrojo dēmens pradžia susilieja su pirmojo pabaiga ir jį paveikia tiek, kad pirmojo pabaigoje jau aišku, kokio pakilio bus antrasis garsas, todėl šio dēmens galima iki galio neištarti, sutrumpinti. Tvirtapradžiai dvigarsiai žodžio gale trumpėja mažiau, nes didesnė dvibalsio trukmės dalis koncentruota pirmajame sande, kuris nepatiria redukcijos. Vis dėlto trukmės santykis tarp tvirtapradžių ir tēstinių dvibalsių nepriklauso nuo pozicijos: ir kamiene, ir galūnėje tvirtapradžiai dvibalsiai ilgesni.

Šiuo atžvilgiu Eržvilko šnekta skiriasi nuo šiauriau esančių žemaičių tarmių, kur žymiai ilgesni cirkumfleksiniai dvibalsiai (plg. Bukantis 1984a: 72; Girdeinis 1974: 175), ir panašesnė į bendrinę kalbą, kurios sudėtinį dvibalsių ilgumai nuo priegaidės nepriklauso: kartais būna ilgesni tvirtapradžiai, kartais – tvirtagaliai (Pakerys 1968: 107; Pakerys ir kt. 1972: 10).

5.1.2. Dar aiškesnis ir svarbesnis priegaidės požymis yra atskirų dēmenų trukmė (plg. Pakerys 1982: 158). Trukmės santykis rodo, kad tvirtapradžių dvibalsių pirmieji dēmenys žymiai ilgesni už antruosius (santykiu 2,3 : 1), o tēstinių abiejų dēmenų trukmė skiriasi mažiau, nors pirmasis dēmuo irgi būna ilgesnis antrajį (santykiu 1,5 : 1) (plg. 2 ir 3 lent.). Tai gana netiketas rezultatas, nes manoma, kad tēstiniame dvigarsyje trukmė ir balso spūdis turėtų pasiskirstyti abiem dēmenims po lygiai. Galūnėje ir tvirtapradžių, ir tēstinių dvibalsių abiejų dēmenų trukmė yra kick trumpesnė, bet santykis tarp jų išlieka panasus.

2 lentelė. Pirmųjų dēmenų trukmė (ms)

Dvibalsis	n	x	s	v (%)	patik. int. (95%)	$t > t_a$
á.(i)	12	255	9,6	3,8	243 ÷ 267	$13,5 > 5,0^{**}$
ā.(i.)	12	188	5,3	2,8	182 ÷ 195	
é.(i)	12	237	17,4	7,3	216 ÷ 259	$5,1 > 5,0^{**}$
ē.(i.)	12	197	2,7	1,4	194 ÷ 200	
'á.(u)	12	252	10,3	4,1	239 ÷ 265	$12,9 > 5,0^{**}$
'ā.(ū.)	12	190	3,3	1,7	186 ÷ 194	
á.(u)	8	211	30,5	14,4	183 ÷ 239	$4,4 > 3,6^*$
ā.(ū.)	8	146	12,7	8,7	130 ÷ 162	

Ir tvirtapradžių, ir tēstinių dvibalsių pirmieji dēmenys *a* ir '*a*' ilgesni už *e*, nes, kaip ir bendrinėje kalboje, didesnis jų savaiminis ilgumas (plg. Pakerys 1982: 48). Matyt, tai lemia ir ilgesnę bendrą trukmę: dvibalsiai su pirmuoju dēmeniu *a* arba '*a*' žymiai ilgesni už *ei* (žr. 1 lent.).

3 lentelė. Antrujų dėmenų trukmė (ms)

Dvibalsis	n	x	s	v (%)	patik. int. (95%)	$t > t_a$
(á.)i	12	100	3,8	3,8	96 ÷ 105	10,1 > 5,0**
(ā.)ī.	12	126	4,3	3,4	121 ÷ 131	
(é.)i	12	101	6,8	6,7	93 ÷ 110	1,7 < 2,3
(ē.)ī.	12	109	6,7	6,1	101 ÷ 117	
('á.)u	12	103	3,6	3,5	99 ÷ 108	5,7 > 5,0**
('ā.)ū.	12	121	5,8	4,8	113 ÷ 128	
(á.)u	8	116	18,0	15,5	97 ÷ 135	1,5 < 2,3
(ā.)ū.	8	132	16,7	12,6	112 ÷ 153	

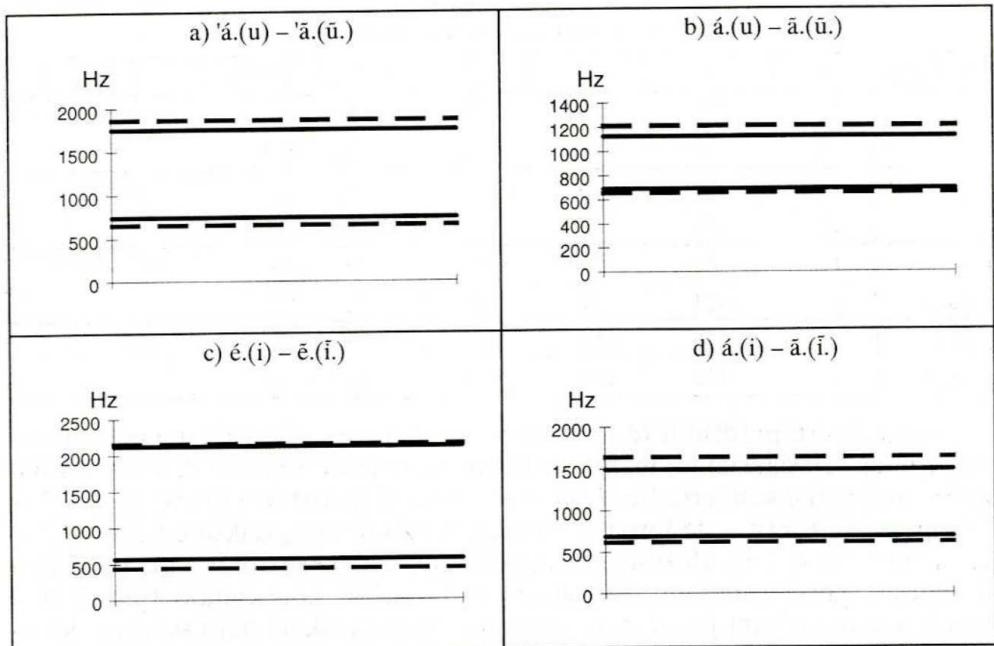
Antrieji tvirtapradžių ir tēstinių dvibalsių dėmenys skiriasi daug mažiau negu pirmieji. Geriausiai tai matyti dvibalsiuose *ei* ir *au*: antrujų dėmenų patikimumo intervalai susikerta ((é.)i 93 ÷ 110 ms – (ē.)ī. 101 ÷ 117 ms; (á.)u 97 ÷ 135 ms – (ā.)ū. 112 ÷ 153 ms), o *t* mažesnis už kritinę t_a reikšmę ((e)i – 1,7 < 2,3, (a)u – 1,5 < 2,3). Mažesnį antrujų dėmenų trukmės patikimumą patvirtina ir didesni, ypač tēstiniuose dvibalsiuose, variacijos koeficientai (plg. 2 ir 3 lent.). Vadinas, bent jau *ei* ir *au* antrujų dėmenų trukmė nėra svarbus skiriamasis priegaidės požymis. Kituose dvibalsiuose pirmųjų dėmenų skirtumas irgi didesnis negu antrujų.

Iš matavimo rezultatų matyti, kad nors trukmė tēstiniame dvigarsyje pa-skirstoma panašiai kaip šiaurinėse žemaičių šnektose, svarbesnis priegaidės indikatorius yra pirmasis dėmuo. Tuo Eržvilko šnekta artimesnė bendrinei kalbai (plg. Pakerys 1968: 114) ir iš esmės skiriasi nuo varniškių, kur reikšmingesnė antrojo dėmens trukmė (žr. Bukantis 1984a: 73).

5.1.4. Jau iš klausos galima pasakyti, kad tvirtapradžių ir tēstinių dvibalsių dėmenys skiriasi ne tik kiekybe, bet ir kokybe. Ryškesni pirmųjų dėmenų skirtumai: tvirtapradžiai dėmenys panašesni į atitinkamus monoftongus, jie mažiau asimiliuoja su kitu dvibalsio dėmeniu, kaip ir bendrinėje kalboje (plg. Pakerys 1974: 149), yra žemesnio pakilimo ir kiek užpakalesnės artikuliacijos, o tēstinių pirmieji dėmenys aukštesnio pakilimo, jų artikuliacija priešakesnė (pirmoji formantė F_1 žemesnė, o antroji F_2 aukštesnė) (žr. 1 pav.).

Žemiausio pakilimo pirmasis dėmuo yra dvibalsyje *á.u*: $F_1 \approx 700$ Hz, o aukščiausio, kaip ir tikėtasi, – *ē.ī.*: $F_1 \approx 440$ Hz (žr. 1 pav. b ir c). Aukštutinio pakilimo *i* tēstiniame dvibalsyje paaukština ir *e* pakilimą. Ištariamas difuziškesnis ir aukštesnio tono garsas (žr. 2 lent.), panašus į vidurinio pakilimo *ē*. Panašiai *i* veikia ir *a* dvibalsyje *ai*: ir tēstinis, ir tvirtapradis *a(i)* aukštesnio pakilimo ir priešakesnės artikuliacijos už *a* dvibalsyje *au* (plg. 1 pav. b ir d), nes *u* kiek atitraukia atgal pirmojo dėmens artikuliaciją¹¹ ir tik truputį paaukština jo pakilimą. Tēstiniuose dvibalsiuose antrojo dėmens įtaka dar stipresnė negu tvirtapradžiuose: '*ā.(ū.)* ir *ā.(ū.)* yra daugiau labializuoti, žemesnio tono negu atitinkami tvirtapradžiai (žr. 4 lent.).

¹¹ Bendrinėje kalboje pirmieji dvibalsių dėmenys irgi priklauso nuo antrujų kokybės: *ā.(i)* priešakėja, o *ā.(u)* – užpakalėja (Pakerys 1974: 150).

1 pav. Pirmųjų dvibalsių dėmenų spektrai¹²

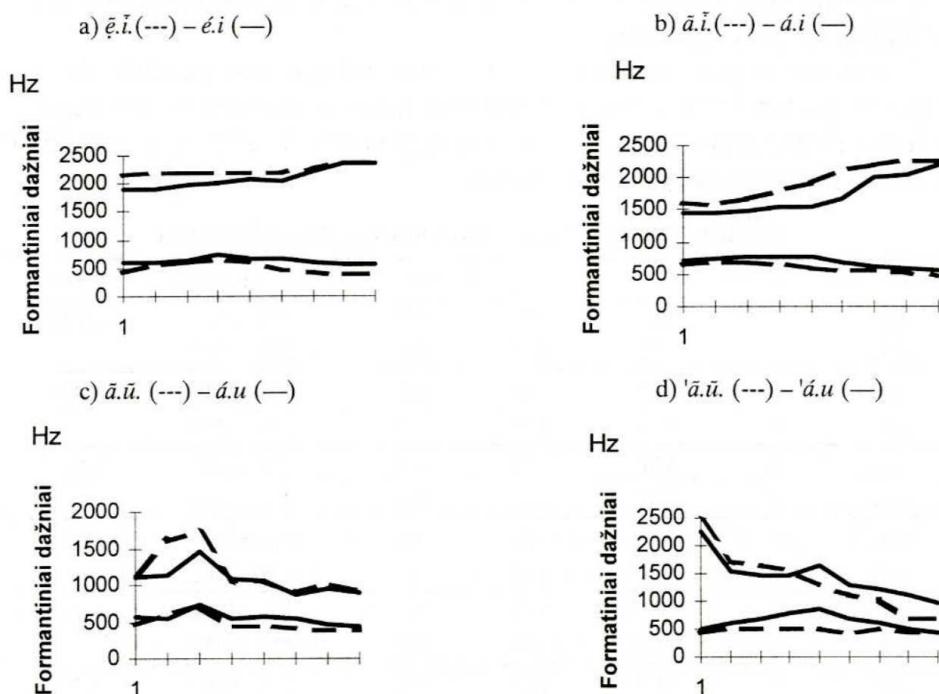
4 lentelė. Kokybiniai dvibalsių indeksai

Dvibalsiai	Formantės		Kompaktiškumas	Tonalumas	Bemoliškumas
	F ₁	F ₂			
'á.	740	1860	878	360	163
u	490	980	901	-521	176
'ā.	650	1750	867	250	165
ū.	450	990	886	-510	177
á.	730	1350	915	-150	167
u	540	870	929	-628	176
ā.	640	1250	906	-250	169
ū.	440	920	892	-575	176
á.	690	1490	894	-10	166
i	330	2240	753	736	170
ā.	620	1640	868	135	167
ī.	310	2250	744	755	171
é.	570	2120	829	620	164
i	370	2180	770	677	169
ē.	440	2150	793	650	165
ī.	340	2290	754	790	170

¹² Tvirtapradžių dėmenų formančių reikšmės žymimos punktyrine (---), o tvirtagalių – ištisine (—) linijomis.

Tęstinių dvibalsių antrieji dėmenys kiek difuziškesni ir aukštesnio tono. Jų formančių reikšmės labiau nutolusios nuo spektro centro, taigi garsai įtempesni.

Viso dvibalsio formančių dinamika rodo, kad tęstine priegaide kirčiuoti pirmieji dėmenys be didesnio lūžio, tolygiau pereina į antruosius (žr. 2 pav.). Tęstino *ē.i.* formantinių dažnių trajektorijos mažai kinta, vadinasi, abu garsai yra ne tik tos pačios eilės, bet ir panašaus pakilimo, o tvirtapradžio *ē.i.* pradžios F_2 daug žemesnė, tik pabaigoje, tariant *i*, staigiai kyla. Dvibalsyje *ā.i* lūžis dar ryškesnis, nes dėmenys yra skirtingų eilių. Panašų *ai* formančių vaizdą varniškių tarmėje pateikia J. Bukantis (žr. Bukantis 1984b: 63, 43 pav.), nors, jo nuomone, dažniai nesą pakankamas priegaidės indikatorius (Bukantis 1984a: 79).

2 pav. Dvibalsių formančių dinamika¹³

Dvibalsių su antruoju dėmeniu *u* formančių trajektorijos ne tokios lygios: apie *au* pradžią, o *'au* vidurį matyti didesnė ar mažesnė viršūnė, o po to abiejų formančių kreivės leidžiasi žemyn. Tačiau tvirtapradžių dvibalsių abi formantės, nors dažnių reikšmės ir svyruoja, išlieka aukštesnių dažnių srityje, ryškesnis kritimas tik pačioje segmento pabaigoje. Tęstinių *'ā.u* ir *ā.u* abiejų formančių kritimas šiek tiek lygesnis.

¹³ Formantės matuotos kamieno dvibalsiuose. Kiekviename dvibalsyje imti devyni matavimo taškai.

Spektrinės analizės rezultatai nepriekiauruojant § 5.1.2 padarytai išvadai, kad priegaidėi svarbesni pirmojo dvibalsio dēmens požymiai. Nors dėl priegaidės pakinta ir antrojo dēmens spektrinė charakteristika, tai priegaidės suvokimui didelės reikšmės neturi, nes net tēstiniuose dvibalsiuose *u*, *i* yra per trumpi, kad nedideli jų skirtumai būtų pastebimi.

5.2. Mišrieji dvigarsiai.

5.2.1. Tvirtapradžių ir tēstinių mišriųjų dvigarsių trukmės santykis panašus į grynujų dvibalsių: tvirtapradžiai apie 1,2 karto ilgesni už tēstinius. Bendra viso dvigarsio trukmė priklauso ne tik nuo priegaidės, bet ir nuo atskirų dēmenų savaiminės trukmės, nes ilgiausiai tie tvirtapradžiai dvigarsiai, kurių antrieji dēmenys yra nosiniai sonantai (žr. 5 lent.). Kaip ir bendrinėje kalboje, labiausiai dvigarsi pailgina *n* (Pakerys 1982: 51); *m* šiek tiek trumpesnis, todėl ir *a*, *e+m* struktūros dvigarsiai trumpesni.

Trumpiausias iš sonantų yra *r*, bet su juo sudaryti tvirtapradžiai dvigarsiai gana ilgi. Kadangi tvirtapradžio dvigarsio didesnė balso spūdžio ir trukmės dalis tenka pirmajam dēmeniui, šis labiau pailgėja (*a* – iki 259 ms, *e* – iki 253 ms; žr. 6 lent.) ir kompensuoja *r* trumpumą.

5 lentelė. **Tvirtapradžių ir tēstinių mišriųjų dvigarsių trukmė**

Dvigarsis	<i>n</i>	<i>x</i>	<i>s</i>	<i>v</i> (%)	patik. int. (95%)	<i>t</i> $\gg$ <i>t_a</i>
á.l	8	334	5,9	1,8	326 ÷ 341	8,0 > 5,0**
ā.l.	8	272	16,3	6,0	251 ÷ 292	
á.r	8	342	5,6	1,6	336 ÷ 349	13,4 > 5,0**
ā.ř.	8	265	11,8	4,4	250 ÷ 279	
á.m	8	338	3,9	1,1	333 ÷ 342	10,9 > 5,0**
ā.ṁ.	8	279	11,4	4,1	265 ÷ 293	
á.n	8	393	4,1	1,0	388 ÷ 398	8,4 > 5,0**
ā.ñ.	8	348	11,2	3,2	335 ÷ 362	
é.l	8	358	11,8	3,3	343 ÷ 373	4,5 > 3,8*
ē.l.	8	334	1,0	0,3	333 ÷ 335	
é.r	8	342	16,7	4,9	316 ÷ 369	5,3 > 4,3*
ē.ř.	8	271	20,9	7,7	238 ÷ 304	
é.m	8	363	6,6	1,8	354 ÷ 371	6,1 > 5,0**
ē.ṁ.	8	340	4,7	1,4	335 ÷ 346	
é.n	8	397	1,9	0,5	395 ÷ 400	11,1 > 5,0**
ē.ñ.	8	358	7,6	2,1	349 ÷ 368	

5.2.2. Kaip ir dvibalsių, mišriųjų dvigarsių priegaidės gana tiksliai parodo dēmenų trukmę. Tvirtapradžių dvigarsių dēmenų trukmės santykis panašus į bendrinės kalbos: pirmieji dēmenys žymiai ilgesni už antruosius (apie 1,8 karto). Savaiminė pirmojo dēmens trukmė nėra tokia svarbi, balsio pailgėjimas labiau priklauso nuo sonanto: daugiausia pailgėja á.r ir é.r pirmieji dēmenys, nes

r yra trumpiausias sonantas. *n* yra iš prigimties gana ilgas ir jam tenka didesnė bendros dvigarsio trukmės dalis, todėl *á.n* ir *é.n* pirmieji dėmenys nedaug ilgesni už antruosius (žr. 6 lent.).

6 lentelė. Pirmųjų dvigarsių dėmenų trukmė

Dvigarsis	n	x	s	v (%)	pasikl. int. (95%)	t > t _a
á.(l)	8	192	11,6	6,0	178 ÷ 207	5,2 > 5,0*
ā.(l.)	8	147	15,9	10,8	127 ÷ 167	
á.(r)	8	259	8,7	3,4	249 ÷ 270	13,3 > 5,0**
ā.(r.)	8	192	7,3	3,8	183 ÷ 201	
á.(m)	8	229	1,9	0,8	227 ÷ 232	12,6 > 5,0**
ā.(m.)	8	166	11,1	6,7	152 ÷ 180	
á.(n)	8	269	5,7	2,1	262 ÷ 276	8,6 > 5,0**
ā.(n.)	8	204	16,0	7,8	184 ÷ 224	
é.(l)	8	216	11,0	5,1	202 ÷ 230	8,2 > 5,0**
ē.(l.)	8	159	11,1	6,9	145 ÷ 173	
é.(r)	8	253	4,7	1,9	246 ÷ 261	13,8 > 6,0**
ē.(r.)	8	189	8,0	4,3	176 ÷ 202	
é.(m)	8	248	6,7	2,7	240 ÷ 257	5,1 > 5,0**
ē.(m.)	8	215	13,0	6,0	199 ÷ 231	
é.(n)	8	283	26,6	9,4	250 ÷ 316	4,7 > 3,8*
ē.(n.)	8	208	23,2	11,1	179 ÷ 237	

Testinių dvigarsių antrieji dėmenys beveik visada trumpesni už pirmuosius. Dvigarsių *a*, *e+l*, *m*, *n* komponentų trukmė mažiau skiriasi, tačiau *a*, *e+r* dėmenų trukmės santykis labiau primena tvirtapradę priegaidę: trukmę linksta ma koncentruoti pirmajame dėmenyje. Nors abiejų priegaidžių spūdis ir trukmę koncentruojama pirmuojuose dėmenyse, testinių ir tvirtapradžių pirmųjų dėmenų trukmė reikšmingai skiriasi: visų porų skyrimo tikimybė viršija 99%. Antrieji dėmenys skiriasi daug mažiau, o kai kurių (*ar*, *er* ir *an*) skyrimo tikimybė neviršija 95%, kriterijaus *t* reikšmė mažesnė už kritinę (žr. 7 lent.).

7 lentelė. Antrųjų dvigarsių dėmenų trukmė (ms)

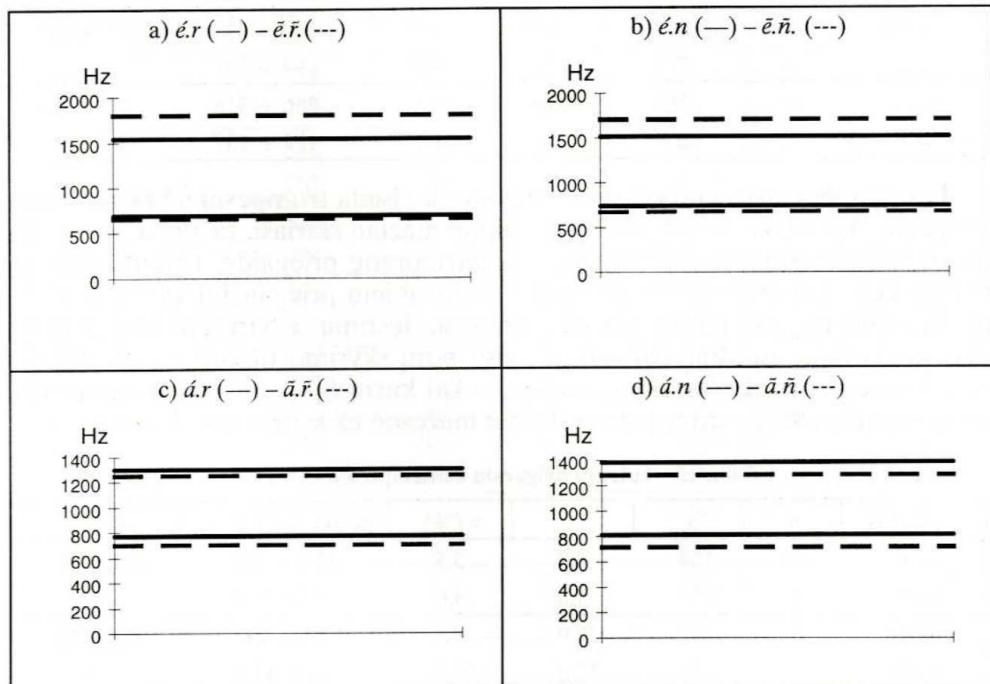
Dvibalsis	n	x	s	v (%)	pasikl. int. (95%)	t > t _a
(á.)l	8	124	4,2	3,3	119 ÷ 129	2,8 > 2,3*
(ā.)l.	8	132	4,8	3,6	126 ÷ 138	
(á.)r	8	83	7,9	9,4	74 ÷ 93	1,6 < 2,3
(ā.)r.	8	94	12,9	13,7	78 ÷ 111	
(á.)m	8	111	2,4	2,1	100 ÷ 114	7,3 > 5,0**
(ā.)m.	8	125	3,4	2,7	120 ÷ 129	
(á.)n	8	123	3,1	2,5	119 ÷ 127	2,3 = 2,3
(ā.)n.	8	131	7,1	5,4	122 ÷ 140	

7 lentelės tėsinys

Dvibalsis	<i>n</i>	<i>x</i>	<i>s</i>	<i>v</i> (%)	pasikl. int. (95%)	<i>t</i> > <i>t_a</i>
(é.)l	8	131	2,9	2,2	127 ÷ 135	15,9 > 5,0**
(ē.)l̄.	8	163	3,4	2,1	158 ÷ 167	
(é.)r	8	91	11,9	13,0	72 ÷ 110	0,6 < 2,5
(ē.)ř.	8	85	17,3	20,4	57 ÷ 113	
(é.)m	8	116	1,1	1,0	115 ÷ 117	13,7 > 5,0**
(ē.)ṁ.	8	148	2,9	1,9	145 ÷ 152	
(é.)n	8	130	4,8	3,7	124 ÷ 136	11,1 > 5,0**
(ē.)ñ.	8	156	2,3	1,5	154 ÷ 159	

5.2.3. Tvirtapradžių ir tėstinių dvigarsių kokybiniai skirtumai paprastai atsi-
randą dėl pirmųjų dėmenų savybių. Iprasta manyti, kad sonantų kokybę mažai
teturinti jiems įtakos (Pakerys 1982: 64), todėl ir čia terti tik balsiai.

Tvirtapradžių kirčiuotuose dvigarsiuose abi *a* formantės yra aukštesnės
(žr. 3 pav. c ir d). Vadinasi, šis garsas tariamas atviresne burna ir yra žemesnio
pakilimo bei priešakesnės artikuliacijos negu *a* tėstiniame dvigarsyje. Tėstinis
a užpakalesnis, uždaresnis ir žemesnio tono (plg. á – 120, o ā – 220).

3 pav. Mišriųjų dvigarsių pirmųjų dėmenų spektrai¹⁴

¹⁴ Čia pateikiami tik keli pirmųjų dėmenų spektrai. Kitokios struktūros dvigarsiuose for-
mantų išsidėstymas panašus.

Tvirtapradžio dvigarsio *e* irgi žemesnio pakilio ir atviresnis, segmento vi-duryje net panašus į *œ* tipo garsą. Jo artikuliacija užpakalesnė negu atitinkamo tēstinio garso, kuris būna aukštesnio pakilio, truputį susiaurėjęs.

Kokybiniai dėmenų indeksai irgi skiriasi: tēstinių dvigarsių *e* difuziškesnis (plg. *é* kompaktišumo indeksas 900, o *ē* – 858), įtemptesnis ir aukštesnio tono (plg. *é* – 400, o *ē* – 470). Bendrinėje kalboje įtemptesni tvirtapradžiai pirmieji dėmenys, kadangi tvirtagaliuose dvigarsiuose baldo spūdis ir įtempimas tenka antrajam dėmeniui (plg. Pakerys 1974: 150-151). Eržvilko šnektoje didesnė dalis tēstinės priegaidės trukmės ir, kaip matyt, įtempimo tenka pirmajam dėmeniui, o antrojo kokybė nėra tokia svarbi.

6. Atliktas eksperimentas parodė, kad ir trukmė, ir garsų kokybė yra svarbūs priegaidžių skyrimo indikatoriai, papildantys vienas kitą. Be to, šių parametrų matavimai patikslina iki šiol buvusi tēstinės priegaidės apibrėžimą raseiniškių pietiniame pakraštyje: baldo spūdis ne padalijamas abiem dvigarsio dėmenims (plg. Zinkevičius 1994: 98), o didesnė jo dalis skiriama pirmajam dėmeniui. Tą aiškiai rodo dėmenų trukmės santykis (žr. § 5.1.2.). Žinoma, Ežvilko tēstinės priegaidės baldo spūdžio paskirstymas labai skiriasi nuo šiaurinių žemaičių tarmių cirkumflekso: pirmasis dėmuo, nors jam ir tenka didesnė dvigarsio trukmės dalis, yra gerokai trumpesnis už atitinkamą tvirtapradį ir lieka svarbus priegaidės rodiklis. Tuo tarpu kitų žemaičių pirmųjų dėmenų trukmė nuo priegaidės beveik nepriklausanti: varniškiams geresnis priegaidės indikatorius esąs antrojo dėmens, o šiaurės žemaičiams – viso dvigarsio trukmė (Bukantis 1984a: 73; Girdenis 1974: 182).

Ne mažiau svarbios ir kokybinės pirmųjų dėmenų charakteristikos, kurios kitiems žemaičiams irgi nėra tokios reikšmingos (plg. Bukantis 1984a: 79; Girdenis 1974: 171). Šiuo atžvilgiu Eržvilko šnekta panašesnė į bendrinę kalbą (plg. Pakerys 1974: 151). Kokybiniai dėmenų skirtumai padidina priegaidžių atpažinimo galimybę: tēstino dvigarsio pirmasis dėmuo ne tik trumpesnis, bet ir kiek aukštesnio pakilio, dažniausiai priešakesnis ir labiau linkęs asimiliuotis su antruoju.

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad Eržvilko šnektose priegaidės daug kuo panašios į bendrinės kalbos ir yra tarpinės tarp žemaičių ir aukštaičių priegaidžių¹⁵. Tēstinė daugiau išsaugojusi žemaitiškų ypatybių, o tvirtapradė beveik nesiskiria nuo bendrinės kalbos.

Gauta 1998 04 06

¹⁵ Idomu būtų raseiniškių priegaides, ypač tēstinę, palyginti su gretimų vakarų aukštaičių, nes iš klausos jos beveik nesiskiria. Gaila, bet išsamesniam gretinimui trūksta kauniškių šiaurinės dalies priegaidžių eksperimentinio tyrimo.

LITERATŪRA

- A t k o č a i t y t ē D. 1997: Dėl i r u atvirumo pietų žemaičių raseiniškių tarmėje.– *Kalbotyra* 46 (1), Vilnius, 5–12.
- B a g v i l a i t ē R. 1975: *Varnių tarmės fonetika*: Diplominis darbas. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- B u k a n t i s 1984a: Б у к а н т и с Й . Фонология южноzemайтского Варняйского говора: Дис. канд. филол. наук, Т.1, Вильнюс: Вильнюсский государственный университет.
- B u k a n t i s 1984b: Б у к а н т и с Й . Фонология южноzemайтского Варняйского говора: Дис. канд. филол. наук, Т.2, Вильнюс: Вильнюсский государственный университет.
- G i r d e n i s A. 1974: Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje.– *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*, Vilnius, 160–198.
- G i r d e n i s A. 1996: Energetinė šiaurės žemaičių tarmės priegaidžių fonetinės prigimties interpretacija.– *Baltistica* 31(1), Vilnius, 71–84.
- G i r d e n i s A., P u p k i s A. 1974: Pietinių vakarų aukštaičių priegaidės: (Prozodiniai požymiai).– *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*, Vilnius, 107–125.
- G r i n a v e c k i s V. 1973: *Žemaičių tarmių istorija (fonetika)*, Vilnius: Mintis.
- J o n i k a s P. 1939: *Pagramančio tarmė*, Kaunas: Spindulys.
- K o s i e n ē O. 1982: Ryti aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės.– *Kalbotyra* 33 (1), Vilnius, 61–71.
- P a k e r y s A. 1968: Lietvių literatūrinės kalbos sudėtinių dvibalsių *au*, *ai*, *ei*, akustiniai požymiai.– *Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psychologijos koliokviumo medžiaga* 3, Vilnius, 7–118.
- P a k e r y s ir kt. 1972: Пакерис А., Плакунова Т., Урблене Я. Относительная длительность дифтонгов литовского языка.– *Garsai, priegaidė, intonacija*, Vilnius, 3–36.
- P a k e r y s A. 1974: Tvirtapradžių ir tvirtagalių dvigarsių spektras.– *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*, Vilnius, 142–155.
- P a k e r y s ir kt. 1974: P a k e r y s A., Plakunova T., Urbelienė J. Lietvių kalbos mišriųjų dvigarsių santykinė trukmė.– *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*, Vilnius, 3–47.
- P a k e r y s A. 1982: *Lietvių bendarinės kalbos prozodija*, Vilnius: Mokslo.
- P i o t r o v s k i s 1960: П и о т р о в с к и й Р. Г. Еще раз о дифференциальных признаках фонемы.– *Вопросы языкознания* 6, Москва, 24–38.
- S l u š i n s k a i t ē M. 1981: *Lomių šnektofonetika*: Diplominis darbas. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- T a m o ū a i t y t ē - J o k u b a u s k i e n ē V. 1981: *Pagramančio šnektofonetika*: Diplominis darbas. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Z i n k e v i č i u s Z. 1966: *Lietvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
- Z i n k e v i č i u s Z. 1994: *Lietvių kalbos dialektologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

AKZENTE DER DIPHTHONGE UND DER GEMISCHTEN ZWIELAUTE IM DIALEKT VON ERŽVILKAS: DAUER UND SPEKTREN

Zusammenfassung

Im südžemaitischen Dialekt von Raseiniai können die betonten Zwielauten einen Gravis- oder Zirkumflexakzent haben. Im vorliegenden Beitrag sollen die Akzente der Diphthonge *ei*, *ai*, *au* und der gemischten Zwielauten *a*, *e + l*, *m*, *n*, *r* einer Mundart erörtert werden: ihre Dauer und qualitative Charakteristik sowie die wichtigsten unterschiedlichen Kennzeichen der Akzente. Die Unterschiede zwischen den Akzenten wurden experimentell untersucht: es wurde die Dauer des ganzen Zwielautes und seiner einzelnen Komponenten gemessen, die Spektralanalyse angewendet, die qualitativen Kennzeichen der Komponenten (Kompaktheit, Tonalität, u. a.)

Die Resultate des Experiments beweisen, daß sowohl die Dauer als auch die Qualität der Komponenten wichtige, einander eränzende Indikatoren zur Unterscheidung der Akzente sind. Außerdem präzisieren die Messungen dieser Parameter die bisherige Charakteristik des Zirkumflexakzentes: der Atemdruck verteilt sich nicht gleichmäßig auf die beiden Komponenten des Zwielauts (vgl.: Zinkevičius 1994 : 98) - der größere Teil des Druckes bestimmt die erste Komponente. Die erste Komponente jedoch, obwohl ihr der größere Teil der Dauer des Zwielauts zukommt ist viel kürzer als die entsprechende Zwielautkomponente mit Gravisakzent. Das ist sehr wichtig für die Unterscheidung der Akzente, da die Dauer und die Qualität der zweiten Komponente von dem Akzent wenig abhängt. Die Länge der ersten Komponente bestimmt auch die Gesamtdauer des Zwielauts: der Zwielaut mit Gravisakzent ist 1,2-mal länger als der mit Zirkumflexakzent.

Wichtig ist auch die qualitative Charakteristik der ersten Komponente. Die qualitativen Unterschiede der Komponenten erlauben das Wesen der Akzente besser zu erkennen: beim Zirkumflexakzent des Zwielauts ist die erste Komponente nicht allein kürzer, sondern auch dem Ton nach ein wenig höher und gewöhnlich als vordere geneigt sich der nachfolgenden anzuleichen.

Die Resultate des Experiments zeigen, daß für die Akzentanalyse im Dialekt von Eržvilkas die Gesamtheit der die Dauer und Qualität kennzeichnenden Charakteristika von Bedeutung ist. Die Akzente in diesem Dialekt nehmen eine Stellung ein zwischen dem Žemaitischen und dem Aukštaitischen: der Zirkumflexakzent hat eher žemaitische Züge, während sich der Gravisakzent von dem entsprechenden in der Gemeinsprache beinahe überhaupt nicht unterscheidet.